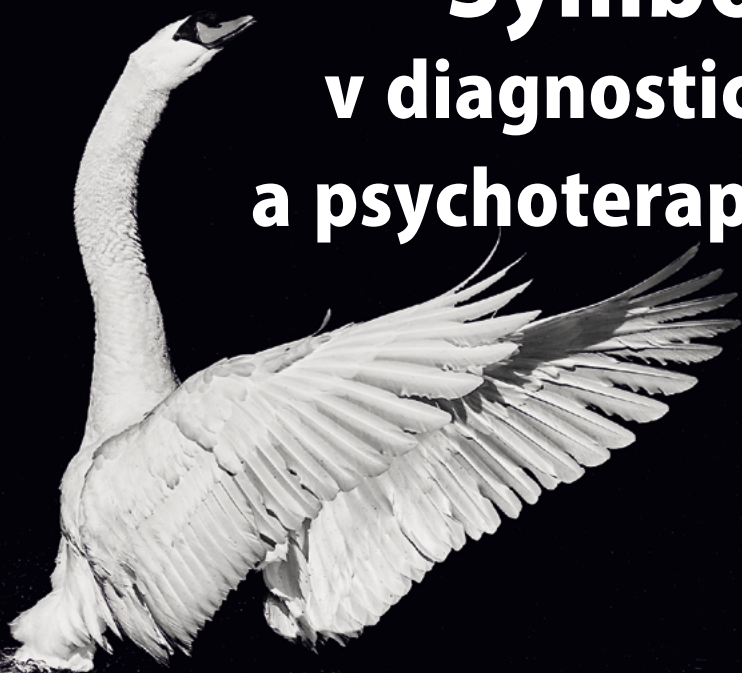

Maria-Elisabeth Wollschläger, Gerhard Wollschläger

Symbol v diagnostice a psychoterapii

Maria-Elisabeth Wollschläger,
Gerhard Wollschläger

Symbol v diagnostice a psychoterapii

Původní německé vydání:

Der Schwan und die Spinne

vyšlo ve Verlag Hans Huber, Bern, 1998

Text © Maria-Elisabeth Wollschläger, 2026

České vydání:

Translation © Kristina a Jan Černí, 2001, 2026

© Portál, s. r. o., Praha 2026

ISBN 978-80-262-2425-9

Obsah

Poděkování	9
Předmluva	10
1 Úvod	14
1.1 Slepé zrcadlo vypravuje	14
1.2 Studenti se učí neobvyklé věci	15
1.3 Na scéně se objevují kameny	16
1.4 Panenka z rýžové slámy	16
1.5 O co v těchto příkladech jde a co z nich plyne?	16
1.6 Jak symboly chápeme a jak s nimi pracujeme?	18
1.7 Předměty jako symboly v jiných terapeutických směrech	21
2 Materiál pro práci se symboly	22
2.1 Co se může stát symbolem?	22
2.2 Jaké druhy symbolů známe?	22
2.3 „Kufr symbolů“ – kritéria pro hledání vhodných předmětů	24
2.4 Z čeho se skládá naše sbírka?	25
2.5 Kolik materiálu potřebujeme a jak si ho uspořádat?	33
3 Práce se symboly v individuální terapii	35
3.1 Postup práce	35
3.1.1 První fáze: Úvod do práce se symboly	35
3.1.2 Druhá fáze: Výběr podle standardních zadání nebo bez předem dané tematiky	36

3.1.3	Třetí fáze: Tvorba symbolů – z předmětů se stávají symboly	37
3.1.4	Čtvrtá fáze: Sestavení „obrazu“	41
3.1.5	Pátá fáze: Symboly hovoří	43
3.1.6	Šestá fáze: Prožívání a porozumění	50

4	Pracovní zadání	54
4.1	Jednoduchá zadání s malým počtem symbolů	54
4.2	Obraz rodiny	54
4.3	Genogram	55
4.4	Sociální atom	57
4.5	Spirála	59
4.6	Sebeobraz	59
4.7	Zpracování aktuálních problémů	63
4.8	Vyhlídky do budoucna	66
4.9	Práce bez předlohy – rychlá cesta k nevědomí	66

5	Terapeutické techniky	67
5.1	Volné rozvíjení obrazu	67
5.2	Asociace	69
5.3	Výměna rolí	71
5.3.1	Možnosti výměny rolí	71
5.3.2	Různé formy výměny rolí	73
5.4	Změny ve struktuře obrazu	79
5.5	Odklizení obrazů	82
5.6	Zaměření na jediné téma (focusing)	82
5.7	Vyprávění příběhu	84
5.8	Redukce na hlavní téma	84

6	Další varianty práce se symboly	86
6.1	Práce s psychosomatickými pacienty: Čtyřstupňový program zaměřený na zlepšení schopnosti introspekce a schopnosti asociovat	86

6.2	Vývoj malého tučňáka:	
	Práce se symboly u schizofrenního pacienta	90
7	Kazuistiky – popis procesu	107
7.1	Černá labuť a černý pavouk	107
7.2	Cikánčina rada: Symbol jako vnitřní rádce (technika výměny rolí)	123
7.3	Moudrost masky: Ozřejmění latence s pomocí symbolů – technika výměny rolí	128
7.4	Můžu si přece něco přát i sama pro sebe – rozvoj nového sebeobrazu na základě genogramu	131
7.5	Příběh malé ještěrky	142
8	Práce se symboly v párové terapii	150
8.1	Vznik a rozvoj naší koncepce	150
8.2	Pracovní fáze	151
8.2.1	První kontakt	151
8.2.2	První setkání	152
8.2.3	Vyjasnění problematiky	153
8.2.4	Výběr symbolů	154
8.2.5	Jak chápat symboly	154
8.2.6	Pohled do budoucna	156
8.2.7	Časový plán	158
8.3	Pracovní zadání při párové terapii	159
8.3.1	Já a ty – sebeobraz a obraz v zrcadle	159
8.3.2	Varianta obrazu v zrcadle – projektivní úroveň	160
8.3.3	Genogram	161
8.3.4	Náš vztah dnes a náš vztah na začátku	165
8.3.5	Dílna budoucnosti	167
8.4	Terapeutické techniky v párové terapii	168
8.5	Naše zkušenosti s tímto konceptem	168
8.5.1	Symboly jako nové médium v komunikaci	168
8.5.2	Práce v časových blocích	168

8.5.3	Práce s dlouhými přestávkami	169
8.5.4	Meze našeho pojetí a možnosti jeho doplnění	169
8.6	Příklady z praxe	170
8.6.1	Sebeobraz a obraz partnera s variantou projekce: Pár, který si měří síly	170
8.6.2	Sebeobraz a obraz partnera: Lev a smutné dítě	188
9	Symbyly při práci s rodinou	212
9.1	Pracovní fáze	212
9.2	Zadání pro práci s rodinami	213
9.2.1	Obraz rodiny	213
9.2.2	Zrcadlo rodinné situace	216
10	Práce se symbyly ve skupinové terapii	218
10.1	Jak chápeme skupinovou terapii?	218
10.2	Symbyly jako nový prvek ve skupinové práci?	218
10.3	Symbyly v různých fázích skupinového procesu	220
11	Závěrečné úvahy – využití symbylů v terapii	224
	Obrazová příloha	228
	Literatura	244

Naším dětem, snachám a zeťům

Poděkování

Děkujeme svým pacientům a kolegům, kteří obohatili naše zkušenosti a umožnili další rozvoj naší metody. Zvláště jsme zavázáni lidem, kteří souhlasili se zveřejněním své práce se symboly. Základ pro naše chápání symbolů položil svou metodou katatymně imaginativní psychoterapie profesor Hanscarl Leuner. Je nám velmi líto, že se nedožil zveřejnění této knihy – o jejích prvních odstavcích jsme s ním ještě diskutovali. Kniha by nevznikla, kdybych o teoretickém pozadí tvorby symbolů a jejich zpracování podrobně nehovořila s Hanni Salvisbergovou. Patří jí náš obzvláštní dík. Velice nám také pomohla trpělivost, humor a podnětné poznámky našeho lektora Petera Stehlina.

Předmluva

Překvapilo mě a potěšilo, když mě autoři požádali, abych napsala svůj vlastní názor na tuto knihu. Zúčastnila jsem se mnoha rozhovorů, když kniha vznikala, a s velkým zájmem jsem mezi starými trámy na půdě u Wollschlägerových pozorovala, jak se „sbírka symbolů“ rozrůstá.

Že „mrtvé“ kameny nebo předměty mohou ožít jako symbolické tvary, to jsem věděla z vlastní zkušenosti i ze zpráv jiných terapeutů. Klosinski (1989), který při práci s retardovanými a inhibovanými dětmi a mladistvými používá sbírku kamenů jako rozšířenou formu Rorschachova testu, například píše, že prvek přímého uchopení a dotýkání může vést k velmi dobrému „konkrétnímu dialogu“. Jak se však z takových spíše náhodných jednotlivých zkušeností dá vytvořit obecně použitelná metoda, to jsem si zpočátku dovedla jen těžko představit. Jak založit stejně různorodou sbírku kamenů, kořenů, dřev, panelek z rýžové slámy atd., které se nedají věrně okopírovat?

Pak jsem zažila u Wollschlägerových „naživo“ jejich konkrétní práci s předměty, které se mohou proměnit v symboly. A moje pochybnosti se vytratily. Najednou mi to bylo jasné – nejde o to, jak autenticky kopírovat jednotlivé objekty. Principem této metody není standardizace výchozího materiálu, ale jeho různorodost, která zaručuje zapojení zcela rozdílných oblastí. Stačí, když různé

objekty patří do analogických kategorií a jsou k dispozici v dostatečném množství. Pak je možné dosáhnout i srovnatelných výsledků. Nepopíratelnou zásluhou autorů je právě tento poznatek, na němž vybudovali svůj terapeutický systém.

Začneme-li jeho druhým krokem – tj. terapeutickou prací se symboly – a soustředíme-li se na pragmatické instrukce Wollschlägerových, rychle si všimneme, jak se dosud nepevná půda zpevňuje. Prvek tvořivosti, který je vlastní každé práci se symbolickým materiálem, nenarazí na žádné omezení, ale máme tu najednou jasná pravidla, většinou převzatá ze strategie psychodramatu, která i při podrobném popisu případů uchovají transparentci použité metody. Účast na aspoň jednom semináři u Wollschlägerových bych chtěla doporučit nejen lidem, kteří by se chtěli jejich originálním a efektivním metodám naučit, ale prostě každému, kdo chce opravdu porozumět symbolickému materiálu.

Jako terapeutka používající KIP (katatymně imaginativní psychoterapii) jsem rychle zjistila, že práci se „symbolickými předměty“, jak ji pojímají Wollschlägerovi, a zejména jejich metodu obezřetných a logicky navazujících malých kroků můžu použít i při katatymním prožívání obrazů. I když nemáme k dispozici „kufr se symboly“, můžeme předměty vytvořit imaginativně a nechat je klienta nakreslit na papír – platí to například pro uspořádání genogramu. Nemocný s nutkavými příznaky se může například zobrazit jako nástěnné hodiny, jejichž ručičky ukazují za pět minut dvanáct. Jeho rodina může být ohraničena rezavým ostnatým drátem (matka), přes který visí hadr na podlahu (otec). Objeví se přirozeně i laskavé a veselé symboly. Vzpomínám si na velkou postel s nebesy a lehkými vlajícími záclonami, která znázorňovala

„sluneční záři v domě“, čtyřletou dcerku v centru rodiny. Její matka si sama sebe představovala jako stojan na deštníky (vždycky si myslela, že musí všechny „zakrýt“). Ve stojanu však byly také silvestrovské rakety (jsou neškodné a „mají vzbudit pozornost“).

Tyto jedinečné a trefné charakteristiky ukazují, že metoda není indiferentní. Předpokládá znalosti hlubinné psychologie a smysl pro řeč symbolů. Zároveň umožňuje například to, aby se děsivé útvary přenesly z (pre)psychotikova nitra na vnější, „uchopitelnou“ scénu. Dostanou se tak dostatečně daleko, aby je bylo možné léčit.

Na závěr bych chtěla říci, že práce se symboly může přinést hodně radosti. Můžete si ji užít už při doplňování sbírky novými symbolickými „poklady“. Objevitelské zážitky vás čekají při systematickém, téměř detektivním hledání skrytých řešení, která mohou klientům přinést vysvobození.

Přeji této inspirativní knize, aby našla své pevné místo ve vašem psychoterapeutickém repertoáru!

Edda Klessmannová,
Lemgo, prosinec 1997

*Útěkem od symbolů se rozhodně nikdo
obecně nezabýval, to je u našich „vzdělanců“
skutečně velmi nápadné. Symboly jsou
ve vědě asi tou nejméně populární věcí.*

Freud Groddeckovi, 1. 6. 1922

(Briefe über das Es)

Úvod

1.1 Slepé zrcadlo vypravuje

První podnět k naší práci se symbolickými procesy v psychoterapii sahá až k silnému zážitku ve výcvikovém semináři, kterého jsme se zúčastnili v roce 1976. Morenův institut v Überlingenu nabízel kurz práce s předměty v psychodramatu. Měli jsme spontánně imaginovat nějaký předmět u nás doma, vcítit se do něj – tj. vyměnit si s ním role – a pak z jeho pohledu popsat sami sebe, své okolí a životní podmínky. Jedna kolegyně se vcítila do špinavého zrcadla, které si koupila na bleším trhu. Zrcadlo vyprávělo, že si ho jeho majitelka opatřila, přestože se kvůli mnoha slepým skvrnám vůbec nedalo jako zrcadlo použít. Když popisovala, co péče a práce ji stálo, aby se v něm mohla vidět, došlo jí, že hovoří o procesu vlastního léčení. Její rodina jí totiž žádné jasné zrcadlo neposkytla, a tak byla v jejím prožívání sebe samé spousta „slepých skvrn“. V terapii musela vynaložit velkou námahu, aby se naučila sebe samu vidět jasně.

1.2 Studenti se učí neobvyklé věci

Tento zážitek se pro mě (M. E. W.)¹ stal podnětem k tomu, abych postup zařadila do své práce v poradně pro studenty. Na začátku terapeutické skupiny jsem je požádala, aby při svém představení neuváděli jako obvykle studijní obor a počet absolvovaných semestrů – místo toho měli imaginovat nějaký předmět z domova a vyprávět o sobě z jeho pohledu. U některých studentů vyvolala tato výzva nevoli – „Neměli bychom raději zůstat věcní?“ –, jiné rozveselila a vyvolala komentáře, že si přece mohou dovolit i něco nového. Ochotní však byli nakonec všichni. A tak se jeden student vydával za své kolo, které má pořád „píchlou gumu“ a brání mu, aby na přednášky a semináře chodil včas. Kolo pak vyprávělo, že s tím jeho vlastník nic nedělá, a stěžovalo si, že je obětí beránkem jeho nevyjasněných problémů se studiem. Z jiné studentky se stal křeček, který s ní žije v bytě a provází ji už několik let. Křeček pak líčil, jak stále běhá ve svém kolečku – že je pořád v pohybu. Velice se tak podobá své majitelce, která je také v jednom kole a nikdy nemá klid. Vůbec si nedovede představit, že by si pohodlně sedla do křesla a jen tak si užívala.

Na studenty velice zapůsobilo, že pod ochranou symbolů mohli o sobě vyprávět zcela osobní věci, což by jinak během obvyklého představovacího rituálu jistě nedokázali. Tento způsob vedl k rychlému navození důvěrné skupinové atmosféry. Studenti navrhli, aby tak představování vypadalo i v budoucnu.

1 V odkazech zkracujeme naše jména takto: M. E. W. = Maria-Elisabeth Wollschläger, G. W. = Gerhard Wollschläger. Zkratky používáme v případě, že jsme nepracovali spolu.

1.3 Na scéně se objevují kameny

Z jiného semináře Morenova institutu v Überlingenu jsem převzal (G. W.) nápad využít při anamnéze polodrahokamy. Kameny se vzájemně liší svým tvarem, strukturou, barvou a velikostí a hodí se k symbolické výpovědi o člověku. Požádal jsem účastníky psychodramatické skupiny, aby pomocí takových kamenů znázornili strukturu své rodiny. Každé osobě měl odpovídat nějaký kámen a nakonec se měly všechny kameny rozložit tak, aby byla zřejmá blízkost a vzdálenost v rodinných vztazích. Tento způsob znázornění rodiny prožívali účastníci živěji než pouhý verbální popis – jejich pocity a vzpomínky vyvstávaly daleko jasněji.

1.4 Panenka z rýžové slámy

Jednu mou pacientku (M. E. W.) napadlo, že použije i další předměty. Zeptala se, zda by kromě kamenů mohla použít i předměty, které stály kolem na poličkách jako dekorace, a vybrala si tam figurky z rýžové slámy znázorňující matku se dvěma dětmi. To větší se opíralo o matčin klín, zatímco miminko bylo v matčině náruči. Pacientka si postavy vybrala, aby popsala svou matku, kterou prožívala jako laskavou a ochraňující. Pro otce si vybrala hodiny, protože chtěla vystihnout jeho vázanost na čas a vnitřní nehybnost. U sourozenců si vystačila s kameny.

1.5 O co v těchto příkladech jde a co z nich plyne?

Ve všech scénách se skutečné nebo imaginární předměty spojují s lidskými city, a tím se z nich stávají symboly,

s jejichž pomocí se může člověk vyjadřovat o sobě i o tom, jak se cítí. Vyjádření je živější a barvitější než při použití pouhých slov. Představa zrcadla umožnila naší kolegyni poznat slepá místa v obrazu sebe sama, kolo s „píchlou gumou“ se stalo symbolem studentova konfliktního postoje ke studiu a v obraze křečka se ztělesnil studentčin vnitřní nepokoj.

Účastníci psychodramatické skupiny, pacientka a studenti použili „řeč symbolů“, již Fromm (1996) popsal jako jazyk, „který může vyjadřovat vnitřní prožitky, pocity a myšlenky, jako by se jednalo o smyslové vjemy, o události vnějšího světa. Tento jazyk má jinou logiku než naše všední řeč, kterou denně používáme. Jeho logice nedominují kategorie času a prostoru, ale intenzita a asociace“. Tento jazyk umožnil lidem ve skupinách, aby překročili hranice dané konvencemi a mohli vypovídat o zážitcích z emocionální oblasti.

Oba jsme byli díky svému vzdělání a povolání zvyklí zacházet se symboly.² Nové pro nás bylo to, že se v symboly docela prostě proměnily i profánní obrazy a předměty každodenního života, a nová byla i ochota, s jakou oslovení lidé po počátečním váhání nabídku k symbolickému vyjádření přijali. Začali jsme tento způsob používat zcela záměrně a využili jsme ho v poradenství (G. W.) a v diagnostické práci (M. E. W.). Lidé, se kterými pracujeme, se prostřednictvím symbolů rozpomněli na dávno zapomenuté zážitky a mohli se o nich rozhovořit. Objevil se i nový aspekt – práce se symboly se stala možným přístupem k nevědomí.

2 Oba za sebou máme psychodramatický výcvik. Gerhard Wollschläger je emeritní farář, absolvoval vzdělání v pastorálním poradenství. Maria-Elisabeth Wollschlägerová je psycholožka a psychoterapeutka, je docentkou na Institutu katatymně imaginativní psychoterapie.

Psychotickým pacientům umožnilo užití předmět-
ných symbolů přístup k vlastní biografii. Přišla jsem na
to (M. E. W.) při zjišťování anamnézy u řady pacientů
ve dvou částečně stacionárních psychiatrických zaří-
zeních.³ Jednalo se o denní a přechodné oddělení Uni-
verzitní kliniky neurologie, psychiatrie a psychoterapie
v Sársku (vedoucí prof. dr. K. Wanke). Ukázalo se, že pa-
cienti, kteří se při běžném mapování anamnézy vyjadřo-
vali velice skoupě, dokázali s pomocí symbolů vyprávět
o své rodinné anamnéze daleko diferencovaněji, než to
pro ně bylo možné na čistě verbální úrovni. Vysvětlovali
nám, „že díky symbolům je toho o rodině prostě víc na-
padalo“, vzpomínali si, jak se doma cítili, a najednou jim
bylo mnohem lépe. Je zřejmé, že symboly u nich uvolnily
asociace spojené s emocemi, které jim v řeči slov nebyly
přístupné.

Brzy se ukázalo, že práce se symboly má význam nejen
v diagnostice, ale i v individuální terapii, v práci s páry
a s rodinami a v psychoterapeutických skupinách, kde
lze v určitých fázích dosáhnout pozoruhodných výsledků.
Následující text pojednává o našich zkušenostech.⁴

1.6 Jak symboly chápeme a jak s nimi pracujeme?

Na dříve popsanych příkladech jsme viděli, že když
předměty každodenní potřeby spojíme s konkrétními
emocemi, stanou se z nich symboly. Naše chápání sym-
bolů vystihují dvě definice symbolu pocházející od
Junga a Fromma. Jung (1979) napsal: „To, co nazýváme

3 Za podnět děkuji vedoucímu lékaři dr. G. Heinzovi.

4 Práci se symboly u psychotických pacientů popisuje zevrubně Behrendt (viz
jeho příspěvek v 6. kapitole této knihy)

symbolem, je výraz, jméno nebo také obraz, který nám může být důvěrně známý z každodenního života, ale vedle svého konvenčního smyslu má navíc zvláštní vedlejší významy.“ Fromm (1996) rozšiřuje definici symbolu ještě o emoce. Popisuje symbol jako cosi, co „zastupuje něco jiného ... vnitřní prožitek, pocit nebo myšlenku. Symbol tohoto druhu je něco vně nás samých, avšak to, co symbolizuje, je cosi v nás.“ Symbolizace je podle Fromma proces, ve kterém prožitky a vzpomínky na reálný vnější svět vyjadřujeme pomocí věcí tak, „jako by se jednalo o smyslové vjemy“.

Symbolické myšlení je vlastní všem kulturám a prosazuje se v řeči, literatuře, pohádkách, mýtech a náboženském ritu. Jak však symboly vznikají? Mají schopnost je vytvářet všichni lidé a v jakém věku se u nich objevuje? Touto otázkou se zabývala H. Salvisbergová. Podle ní se schopnost vytváření symbolů buduje zároveň se schopností amodálního vnímání afektu. „Zde jsou počátky vytváření symbolu, pokud tím míníme vázání citů na vnější svět“ (viz Frommova definice).⁵

Rozbor pozorování dětí poukázal na jejich amodální vnímání (Stern, 1985), respektive na jeho „zkříženou modalitu“ (Dornes, 1993), která je od počátku afektivně obsazena. Potvrdil to i neurofyzikolog W. Scheuler,⁶ který stejný jev označil jako „komodální“: Podnět, který je vnímán v jedné smyslové soustavě, se současně přenáší do jiné soustavy, a je tedy zpracován i z opačného zřetele. Vjemy tudíž nejsou omezeny na jedinou modalitu (zrak, sluch atd.), ale používají jich zároveň několik a mohou se přenášet z jedné modality do druhé.

5 H. Salvisbergová, osobní sdělení, 22. 6. 1997.

6 W. Scheuler, osobní sdělení, 1. 5. 1997.

Předmět nebo smyslový vjem vnějšího světa se tedy spojí s emocí a při dalším setkání je starý pocit opět vyvolán – dochází k vytvoření symbolu.

K objasnění tohoto procesu si uveďme dva příklady.

Chuť pečiva s čajem vyvolala vzpomínky na dětství

Setkání se symbolem popisuje velmi výmluvně Marcel Proust (1961) v první kapitole *Světa Swannových*. Vypravěč má ke vzpomínkám na své dětství jen částečný přístup – omezený na usínání, které je spojené s touhou po matce. „Tak je to s naší minulostí. Marně se ji snažíme opět vyvolat, náš duch se namáhá zbytečně. Ukrývá se mimo dosah jeho moci a poznání v nějakém materiálním předmětu (nebo v pocitu, který v nás tento předmět vyvolává); nemáme tušení, ve kterém. Záleží jen na náhodě, zda se s tímto předmětem před svou smrtí setkáme nebo zda se s ním mineme.“

A pak mu jako dospělému nabídne matka za chladného počasí šálek čaje s pečivem a v něm se při prvním doušku najednou rozhostí nepochopitelný pocit štěstí. Nic víc. Pokusí se ten pocit udržet druhým a třetím douškem, ale nejde to. A zřejmě to není samotné pečivo, které často vídal ležet v pekařských krámech, ale jeho chuť spolu s čajem. A pak najednou, aniž by se o to nějak snažil, se mu vybaví celá vzpomínka – teta, u níž si v neděli ráno pochutnával na pečivu a čaji, její byt, celý dům a ulice... V tomto „symbolickém“ setkání se najednou objeví celé jeho dětství.

Vzpomínka byla vázána na společnou chuť dvou různých věcí – samotné pečivo nebo samotný čaj na uvolnění oněch pocitů nestačily.

Ve druhém příkladu jde o vzpomínky na dětství, které se vynořily díky zážitku spojenému s pachem:

Husí pach a vzpomínky na dětství

Něco podobného popisuje Jung (1979) v epizodě, „kdy se jeden profesor procházel se svým studentem a oba byli zabráni do vážné rozpravy. Najednou jeho myšlenky přetrhl neočekávaný proud vzpomínek z dětství. Nedovedl si to přerušení vysvětlit. V rozhovoru totiž nebylo nic, co by se ke vzpomínkám přímo vztahovalo. Ale všiml si, že se vzpomínky vynořily, právě když procházeli jakýmsi statkem. Navrhl tedy studentovi, aby se spolu vrátili na místo, kde se fantazie objevily. Jakmile tam přišli, udeřil ho do nosu husí pach a jemu bylo hned jasné, že to právě on vyvolal jeho vzpomínky.“

1.7 Předměty jako symboly v jiných terapeutických směrech

Kolegové z jiných terapeutických směrů mají nezávisle na nás podobné zkušenosti. Koncentrativní pohybová terapie pracuje kromě „reprezentativní symboliky konfliktu těla“ (Budjuhn, 1992, s. 24) také s předměty, které mj. umožňují živě si vybavit emocionální zážitky z raného dětství. Jsou to předměty, které lze prožívat prostřednictvím „pochopení“, dále předměty jako přechodové objekty, ale i předměty, které uvolňují asociace, což je podobné jako u našeho procesu. Mohou se používat příkrývky, míče, koule, kostky, kameny, kuličky atd. Arte-terapeuti pracují se symbolizací předmětů například při sestavování genogramů. Klosinski (1989) používá jako mediátory kameny, dřívka a kořeny. Dora Kalffová (1979) pracuje při své hře s pískem s velmi podobnými principy jako my. Svou psychoterapeutickou práci s pískem chápe jako „nástroj rozvoje a konsolidace osobnosti“.